

CÂTEVA CONSIDERAȚII PE MARGINEA UNOR NOI RELIEFURI BACCHICE DIN DOBROGEA

ZIZI COVACEF

Descoperirilor arheologice rezultate din săpăturile sistematice sau de salvare, li se adaugă cele întâmplătoare ocazionate de diverse lucrări edilitare sau agricole. În această categorie de descoperiri se înscriu cele două monumente bacchice care ne-au reținut atenția.

Astfel, lucrătorii de la S.C. "Agiloq" S.A. Agigea au găsit, în timpul lucrărilor agricole din vara anului 1991, un basorelief¹, realizat din marmură de culoare albă, corodat și prezentând câteva noi spărturi provocate – fără intenție – de muncitorii care l-au descoperit.

Placa, de formă rectangulară, cu dimensiunile 32,5 x 20 x 6,5 cm, are un chenar simplu, egal pe toate laturile, ce încadrează suprafața, ușor adâncită, în care este realizat relieful. Personajul principal, figurat în centru pe toată înălțimea spațiului, este **Dionysos-Bacchus**, tânăr, nud, acoperit cu **nebrida** care-i traversează toracele și este innodată pe umărul stâng. Greutatea corpului este pe piciorul drept; stângul – ușor flexat –, fiind dus lateral. Cu mâna dreaptă, lăsată în jos, înclină un **kantharos** spre panteră, iar cu mâna stângă, ridicată la nivelul capului, sprijină un **thyrs** înalt, al cărui vârf este săpat pe chenarul superior și care este legat, mai sus de jumătate cu o **taenia**. Zeul este însoțit doar de panteră și de un satir. Pantera, aflată în dreapta sa, este figurată îndreptându-se spre marginea scenei și ținând capul ridicat spre vasul din care-i toarnă tânărul zeu. În stânga sa, acoperind partea de jos a **thyrs**-ului, este reprezentat un personaj masculin, probabil un silen, al cărui unic veșmânt constă dintr-o fâșie de pânză ce-i acoperă partea inferioară a torsului. Acesta este figurat cu fața spre zeu; cu mâna stângă, lăsată în jos, sprijină un **pedum** (?), iar cu mâna dreaptă, ridicată, încearcă să apuce un ciorchine de struguri. Vița de vie, cu ciorchini și vrejuri, este reprezentată pe fundal, în planul secund al scenei. (Fig. 1).

Datorită corodării reliefului nu se pot distinge trăsăturile zeului, evident însă un personaj tânăr; părul cărlionțat îi înconjoară chipul, lăsând să atârne două bucle: una, mai lungă, se sprijină pe umărul drept și alunecă pe piept, cealaltă, datorită nebridei, atârnă în spate. Nici trăsăturile silenului nu se pot descifra, corodării adăugându-i-se noile spărturi, cum, de altfel, foarte vag se distinge și mâna dreaptă a acestuia.

1. Zizi Covacef, în "Cuget Liber", 28 iunie 1991, p. 1,2.

Fig. 1.

Spărturile provocate de descoperitori au afectat și capul pantherei.

Sculptura este realizată după o schemă clasică, de influență elenică, specifică zonei pontice² și poate fi datată în sec. II p. Chr.

Cea de a doua piesă a fost găsită în anul 1989 tot datorită unor lucrări agricole, de data aceasta în zona centrală a Dobrogei, și anume în punctul "Urs" de la Târgușor³.

Monumentul este lucrat din calcar dens, de culoare alb-cenușie. Partea din față este lucrată atât în relief profund, cât și în basorelief vag, iar spatele, nelucrat, este rotunjit. Totul este susținut de o bază, profilată și în spate, cu lungimea de 42 cm, lățimea - 18,5 cm și înălțimea de 4 cm. Din păcate se păstrează doar jumătatea inferioară a piesei, cu spărturi și pe latura stângă, cu o înălțime totală de 37 cm.

2. Gr. Florescu, în An. Db., 1934, p. 124-125, nr. 6, fig. 10; I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei. Secțiunea arheologică*, Cernăuți, 1937, nr. 11; C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, Constanța, 1966, p. 37-38, nr. 8; Z. Covacef, în Pontica, 30, Constanța, 1997, p. 212-213, nr. 23, fig. 4/1,2.

3. Piesa a fost recuperată de colegul Gabriel Custurea, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru că ne-a încredințat-o spre studiu și publicare.

Centrul scenei este ocupat de **Dionysos-Bacchus**, încălțat cu **caligae**, îmbrăcat cu o tunică lungă până la genunchi; era încins peste mijloc cu **nebrida** din care se vede, foarte vag, atârănând o bucată în partea stângă. În partea dreaptă a monumentului, confundându-se cu un chenar, este reprezentat **thyrs**-ul, legat cu **taenia**, din care este vizibil nodul, figurat pe latura monumentului.

De-o parte și de alta a zeului scena este ocupată de mai multe elemente-simbol. Astfel, în stânga sa sunt reprezentați un țăp, mergând spre zeu și părând a încerca să se ridice pe labele din spate, și un șarpe mare, figurat într-o mișcare sinuoasă de la baza monumentului până în dreptul **taeniei** de pe **thyrs** spre care întinde capul cu gura deschisă și limba scoasă. În dreapta zeului, încadrând un butuc de viță de pe al cărui vrej atârână un ciorchine greu de struguri, se află o pasăre (figurată înspre zeu) și un iepure (spre marginea monumentului) ridicat pe labele din spate și ținând labele din față pe butucul de viță (pe care stă, de altfel și pasărea), ambii ciugulind din ciorchine (fig.2).

Calitățile artistice ale piesei, evidente chiar în această stare de conservare în care ne-a parvenit, ne determină s-o datăm la jumătatea secolului II p. Chr.

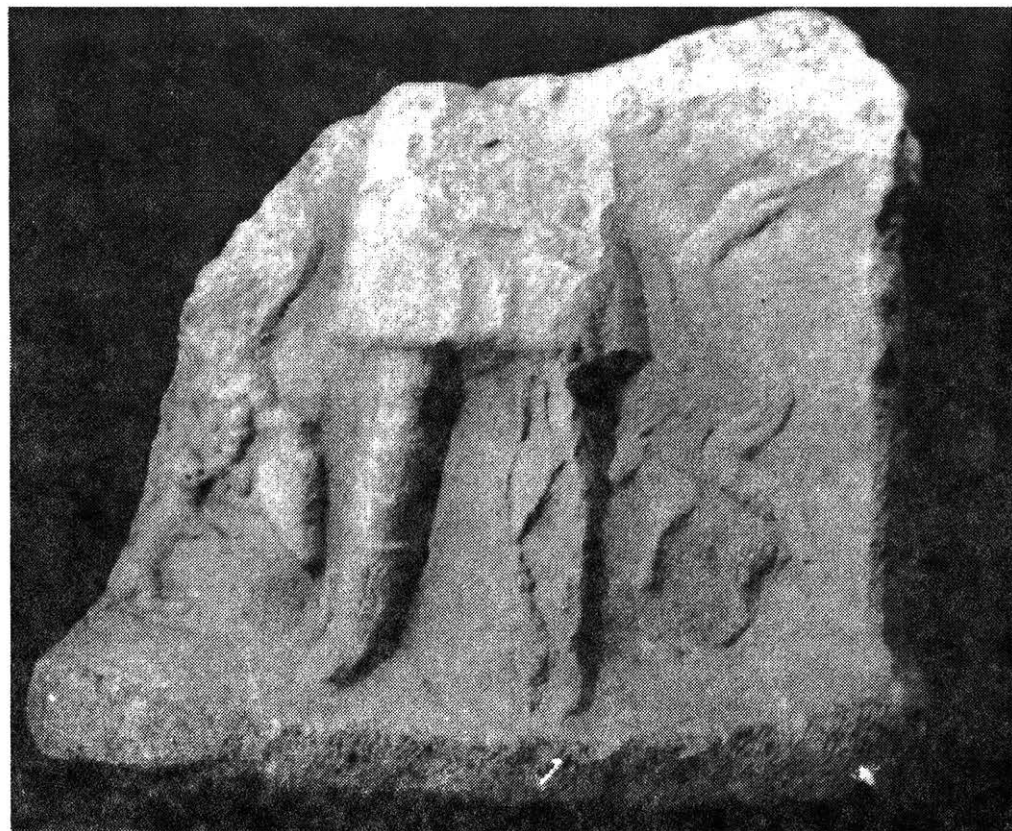

Fig. 2.

*
* *

În zona Agigea, de unde provine prima piesă au fost găsite de-a lungul anilor și alte materiale arheologice⁴; cum aceasta se află în teritoriul rural al Tomisului putem presupune că basorelieful a fost realizat într-unul din atelierele capitalei pontice⁵.

Din punct de vedere iconografic reprezentarea aparține tipului de Dionysos atribuit lui Praxitele⁶, care se pare că a fost destul de apreciat la Tomis, după cum ne-o confirmă descoperirile de gen făcute până acum: o mică sculptură de serie, din marmură, datată în sec. II p. Chr. (zeul însoțit de panteră și de un silen)⁷; statueta fragmentară, din marmură, descoperită la Edificiul roman cu mozaic, aparținând aceleiași perioade⁸; imaginea dintr-o aedicula din marmură (zeul cu panteră și Pan), datată tot în sec. II. P. Chr., în care figura zeului se deosebește de celelalte doar prin poziția inversă a nebridei⁹; un relief votiv, din calcar, datat între sfârșitul sec. II și începutul sec. III p. Chr.¹⁰ și, în sfârșit, Dionysos reprezentat alături de **thiasos**-ul său pe o stelă votivă a cărei dedicație o datează spre mijlocul sec. III p. Chr.¹¹

Repetarea acestui tip iconografic în numeroase produse de serie a determinat-o pe Gabriella Bordenache să presupună existența unei statui de cult în capitala Pontului¹². Ținând cont de amploarea cultului bacchic în provinciile Imperiului Roman¹³, mai ales din sec. II p. Chr., putem continua raționamentul și să presupunem că statuia, care i-a inspirat pe sculptorii tomitani¹⁴, vreme de peste o sută de ani, se afla într-un templu, încă neidentificat în teren dar a cărui prezență este sugerată de imaginile monetare¹⁵.

Să mai adăugăm că sculptorii care au realizat monumentele ce reproduc tipul

4. Gr. Tocilescu, *AEM*, 8, 1884, p. 24, nr. 63; Horia Slobozianu, în *Materiale*, 5, 1959, p. 741; Iorgu Stoian, **Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis**, București, 1962, p. 128-129, nr. 29 (= *ISM*, II, 363 (194).

5. Z. Covacef, în *Pontica*, 25, Constanța, 1992, p. 207-219. Tot atât de bine piesa putea să fi fost lucrată într-un atelier local, de influență tomitană, încă neidentificat.

6. Adrien Bruhl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, p. 51; Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest*, I, București, 1969, p. 60.

7. G. Bordenache, *op. cit.*, nr. 107.

8. M. Bucovală, **Marele edificiu roman cu mozaic de la Tomis**, Constanța 1982, fig. 27; Z. Covacef, în *Pontica*, 30, Constanța, 1997, p. 212-213, fig. 4/1,2.

9. Gr. Florescu, în *An. Db.*, 1934, p. 124-125, nr. 10, fig. 10 (= în *Dacia*, 56, 1935-1936, p. 419, pl. VII); I. Micu, **Calăuza**, nr. 11; C. Scorpan, *op. cit.*, p. 37-38, nr. 8.

10. D. M. Teodorescu, în *BCMI*, 8, 1915, p. 9, fig. 37 (= **Monumente inedite din Tomi**, București, 1918, p. 62, fig. 37); G. Bordenache, *op. cit.*, p. 61-62, nr. 111, pl. L.

11. Gr. Tocilescu, **Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie**, București, 1900, p. 200-221, nr. 52, fig. 103; D. M. Teodorescu, în *BCMI*, 8, 1915, p. 9-10, nr. 31 b (= **Monumente**, p. 63-64, nr. 31 b); Sc. Lambrino, în *Rev. Ist. Rom.*, 7, fasc. 1-2, 1937, p. 32-37; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 62-63, nr. 113, pl. L; Iorgu Stoian, *ISM*, II, București, 1987, p. 132-133, nr. 107(73).

12. G. Bordenache, *op. cit.*, p. 60.

13. A. Bruhl, *op. cit.*, p. 212.

14. *Supra*, nota 5.

15. B. Pick, **Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. I. Dacien und Moesien**, Berlin, 1898, p. 849, nr. 3339, p. 850, nr. 3340 etc., sunt prezentate monede tomitane pe al căror revers apare fațada unui templu cu patru coloane, în fața căruia stă Dionysos tânăr, înclinând cu dreapta un **kantharos** și cu stânga sprijinind un **thyrs**.

praxitelian de Dionysos, au adăugat – mai cu seamă la basorelieful – elemente decorative de un real efect, ce țin de însăși natura divinității. Spre sfârșitul secolului II și în secolul III compoziția scenelor se îmbogățește prin figurarea a tot mai multor personaje, unele obișuite în **thiasos**-ul zeului¹⁶, altele însă noi¹⁷, care-l însoțeau și participau cu plăcere la alaiul său gălăgios.

Iconografia lui **Dionysos-Bacchus** de pe monumentul găsit la Târgușor, zeul îmbrăcat cu tunică și încălțat cu **caligae**, pare să fi derivat dintr-un arhetip elenistic de tradiție pergameză¹⁸. Datorită stării fragmentare în care a ajuns la noi piesa aflată în discuție, nu putem decât presupune filiera pergameză. Ne ajută însă elementele care s-au păstrat și pe care le regăsim, pentru acest tip iconografic, în numeroase alte lucrări provenind din Tomis¹⁹, Histria²⁰, Callatis²¹ și din alte părți ale Scythiei Minor²². Trimiterea la originea pergameză a tipului iconografic ne-o oferă stela tomitană în formă de naiskos, pusă de un Aquilinus al lui Artemidors pentru **Dionysos Kathegemon**²³, în al cărei relief, pe lângă componenții obișnuiți ai **thiasos**-ului apare și Cavalerul trac. Cultul dinastic al lui **Dionysos Kathegemon** era patronat de regii Pergamului ale căror tetradrahme de argint au difuzat motivul **cistei mistice** din care iese un șarpe²⁴, așa cum este aceasta reprezentată într-un alt basorelief tomitan²⁵ unde figurarea lui Dionysos aparține aceluiași tip iconografic.

Monumentul de la Târgușor prezintă însă un interes deosebit prin amestecul absolut insolit de simboluri. Luate individual fiecare dintre acestea apare în diverse reprezentări bacchice, dar în această grupare le întâlnim aici pentru prima dată. Astfel, o bază cubică din marmură (altar sau bază de statuie?), descoperită în același teritoriu, la Mihai Viteazu, este ornamentată pe trei fețe cu simboluri bacchice²⁶: pe latura din stânga este reprezentat un iepure ce stă pe labele din spate și ține cu cele din față un ciorchine de struguri din care mănâncă; pe latura centrală este figurat un țap mergând spre dreapta; iar pe latura din dreapta apare un șarpe²⁷.

Șarpele, împreună cu pantera și Pan, este alături de Dionysos-Bacchus, mai precis prins cu mâna de zeu, în scena unui basorelief descoperit la Satu Nou, com. Oltina²⁸. Și, cum am văzut mai sus, șarpele ieșind dintr-o **cista mistică**, se află în stânga lui Bacchus pe unul din basoreliefurile tomitane²⁹ în care zeul este îmbrăcat cu o tunică scurtă (ca în relieful de la Târgușor), are himation și este încins peste mijloc cu pielea

16. Cf. *Supra*, nota 10.

17. *Supra*, nota 11.

18. G. Bordenache, *op. cit.*, p. 64.

19. D.M. Teodorescu, în BCMI, 8, 1915, fig. 38 și 45 (= **Monumente**); V. Pârvan, **Începuturile vieții romane la gurile Dunării**, București, 1923, p. 131, fig. 68; G. Bordenache, *op. cit.*, p. 64, nr. 116, pl. LII; A. Rădulescu, în **Tezaurul de sculpturi de la Tomis**, București, 1963, p. 29-33, nr. 3 și 4, fig. 12-14; C. Scorpan, *op. cit.*, nr. 1, 10; I. Stoian **ISM**, II, 121 (6).

20. C. Scorpan, *op. cit.*, nr. 14.

21. G. Bordenache, în *Dacia*, NS, 4, 1960, p. 503, nr. 15, fig. 18, nr. 16, fig. 45; C. Scorpan, *op. cit.*, nr. 2.

22. C. Scorpan, *op. cit.*, nr. 3, 26.

23. A. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 4, fig. 13.

24. Robert Turcan, **Culte orientale în lumea romană** (traducere Mihai Popescu), București, 1998, p. 334-335 și n.5.

25. A. Rădulescu, *op. cit.*, nr. 3, fig. 12.

26. C. Scorpan, în **File din istoria unui vechi ținut românesc**, I, Constanța, 1970, p. 184.

27. Primul editor (*supra*, nota 26, *loc. cit.*) considera că în imagine este reprezentat un **pedum**.

28. Z. Covacef, în *Pontica*, 3, Constanța, 1970, p. 223-227, fig. 1.

29. *Supra*, nota 25.

de capră ale cărei capete atârnă în părți; la monumentul nostru se vede, într-un relief foarte slab, venind din spatele soldului stâng, un capăt din pielea de capră cu care era, probabil, încins.

În reprezentările dionisiace șarpele aparține laturii mistice a cultului, cum o dovedește relația sa obișnuită cu cista, care-i servește drept lăcaș și din care iese ade-seori³⁰.

Simbolul șarpelui a fost imprumutat de la divinitatea traco-frigiană Sabazios, care se înrudea cu Dionysos-Bacchus prin riturile corybantice ale adoratorilor și prin unele aspecte ale ceremoniilor inițiatice³¹. Ambele divinități – Dionysos-Bacchus și Sabazios –, al căror cult se confunda adesea, s-au bucurat de o mare popularitate în epoca greco-romană.

La Fântânele – în același teritoriu deci –, a fost descoperit, tot ca urmare a lucrărilor agricole executate în nucleul de așezare antică din nord-vestul satului, un basorelief din marmură cu reprezentarea lui Sabazios³². Între simbolurile care umplu scena apare și un șarpe, considerat a constitui unul din elementele specifice practicilor mistice sabaziace³³. Tot atât de frecvent, ca în reprezentările lui Sabazios, șarpele însoțește și alte divinități al căror cult are o latură misterioasă, între acestea Dionysos-Bacchus ocupând un loc important.

Dionysos s-a bucurat de-a lungul întregii antichități de o mare popularitate datorită ritualului mistic care, în epocile arhaică și clasică, prevedea două modalități de accedea la starea de Bacchos: **asceza orfică** și **orgia menadismului**³⁴. Misterele dionisiace târzii păstrează unele trăsături ale orgiei antice, transpuse adesea în reprezentări plastice: dansuri, muzică, betie, purtarea pieilor de animale, agitarea thyrsurilor, șerpi etc.³⁵

Perpetuarea și dezvoltarea religiei dionisiace s-a datorat faptului că aceasta avea – rând pe rând și simultan – un caracter agrar și mistic, oficial și secret³⁶. Interzis, îngrădit³⁷, cultul dionisiac a continuat să cucerească din ce în ce mai mulți adepți, în primul rând datorită misterului care învăluia desfășurarea ritualului, a orgiilor de care era acesta însoțit și, nu în ultimul rând, a protecției promisă pentru viața de dincolo.

Dionysos-Bacchus este asimilat în epoca romană cu **Liber Pater** – divinitate italică a rodniciei pământului, și, mai ales, cu **Sabazios**, divinitate tracă cu atribuții analoge. Cultul lui Sabazios era însoțit de adevărate mistere în care el era reprezentat ca un zeu al morții și al regenerării. Acest dublu aspect îl avea și cultul lui Dionysos-Bacchus, subliniat prin simbolurile care-i însoțesc imaginile ce-i sunt închinat, între care se numără și șarpele. Șarpele Agathodaimon veghea asupra defuncțiilor. Năpărlirile șarpelui, percepute ca semn al unei perpetue întineriri, au determinat considerarea

30. Ch. Daremberg, Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, fasc. 4, Paris, 1875, p. 622, 633.

31. R. Turcan, *op. cit.*, p. 361-362.

32. Al. Suceveanu, în *SCIIVA*, 31, 1980, 4, p. 572-579, nr. 3, fig. 8, cu o bogată bibliografie privind cultul lui Sabazios.

33. *Idem*, p. 578.

34. R. Turcan, *op. cit.*, p. 339.

35. *Idem*, p. 294, citând despre femeile din Pella, între care și Olimpia, mama lui Alexandru cel Mare, care alăptau șerpi veninoși când se dedau orgiilor bacchice.

36. A. Bruhl, *op. cit.*, p. 10.

37. *Idem*, *passim*.

acestui ca simbol al încarnării eterne³⁸.

Monumentul de la Târgușor este cu atât mai important cu cât el prezintă interes atât pentru relevarea diverselor aspecte ale cultului lui Dionysos Bacchus în Dobrogea romană, la mijlocul secolului II p. Chr., mai ales în privința legăturilor și întrepătrunderilor cu cultul sabaziac, cât și pentru evidențierea unor aspecte artistice care dezvăluie existența unui centru de creație novator în zonă. Pentru acest aspect amintim că de la Târgușor provin alte două monumente sculpturale, deosebite prin modalitatea de abordare artistică, dar și din punct de vedere compozițional de produsele altor centre. Este vorba despre o statueta care-l înfățișează pe Hercules³⁹ și un basorelief în care sunt reprezentați Hercules și Mars⁴⁰.

Cele două monumente bacchice pe care le-am prezentat au permis considerații privind două dintre tipurile iconografice preferate de sculptorii atelierelor din Dobrogea antică. Tipul iconografic cu ascendență praxiteliană a fost folosit mai cu seamă de atelierele tomitane, din secolul II până la mijlocul secolului III. Materialul întrebuintat pentru aceste reprezentări a fost, preponderent, marmura. Tipul de sorginte pergameză are o utilizare, în timp și spațiu, mai largă.

În privința caracterului celor două monumente, avansăm următoarele ipoteze: Basorelieful de la Agigea este un **ex-voto**. Reprezentarea este curată, clară și conținutul explicit. Relieful de la Târgușor însă, încărcat de simboluri, poate fi considerat un monument cu caracter mistico-funerar. Privite în ansamblu – șarpele, iepurele, țapul, pasărea –, observăm că au fost adunate viețuitoare care trăiesc sub pământ (și se târăsc deasupra), pe pământ și în aer; li se adaugă vița de vie care sugerează rodnicia pământului. Totul este veșnic atâta timp cât pământul rodește, cât natura se regenerează.

38. R. Turcan, *op. cit.*, p. 301.

39. Z. Covacef, în *Pontica*, 13, Constanța, 1980, p. 157-163.

40. Eadem, în *Pontica*, 20, 1987, p. 337-343.

**QUELQUES CONSIDÉRATIONS CONCERNANT
DE NOUVEAUX RELIEFS BACCHIQUES DE DOBROUDJA**

- Résumé -

L'auteur présente deux bas-reliefs dont la découverte a été occasionnée par les travaux agricoles. Le premier a été découvert à Agigea; il est fait en marbre et représente Dionysos-Bacchus accompagné d'une panthère et d'un satyre. Le type iconographique est d'inspiration praxitélienne. Le second monument, découvert à Târgușor, fait en calcaire dur, permet plusieurs approches grâce aux symboles qui accompagnent la divinité. Le dieu est réalisé à la manière de Pergame. Les éléments-symboles se trouvent d'un côté et de l'autre: lièvre qui mange du raisin à côté d'un oiseau, un bouc et un serpent. On fait des analogies avec le culte de Sabazios, divinité avec laquelle Dionysos-Bacchus se confond souvent. Les deux pièces datent du IIe s. ap. J. - C. Si le relief d'Agigea est considéré un ex-voto, on attribue au monument de Târgușor un caractère mystique-funéraire.